

ΕΞΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Δημήτρης Γρηγορόπουλος

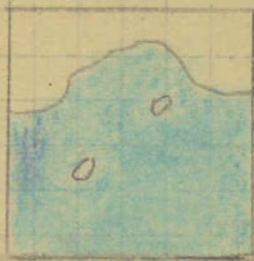
Επιστημονικός συνεργάτης ΔΑΙ Αθηνών
Προϊστάμενος του Αρχείου

Τα προσωπικά αρχεία του ΔΑΙ, παρακολουθώντας την ιστορία του, φωτίζουν πολλές πτυχές της αρχαιολογικής έρευνας στην Ελλάδα. Με κριτήριο τους δημιουργούς και την ιδιότητά τους τα αρχεία ταξινομούνται σε τέσσερις γενικές κατηγορίες: αρχεία ενεργών στελεχών του ΔΑΙ Αθηνών, αρχεία σχετιζόμενων ερευνητών και εξωτερικών συνεργατών, αρχεία παλαιών ταξιδιωτικών υποτρόφων και, τέλος, στην πολυπληθέστερη κατηγορία ανήκουν τα προσωπικά αρχεία διαφόρων λογίων και ερευνητών.

H. G. Lolling
Deutsch. arch. Institut
in Athen.

II Reise in Thessalien,
vom 18. Okt. bis 19. Dec.
1882.

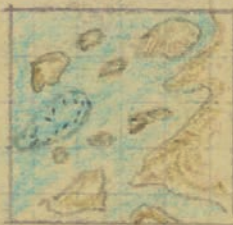
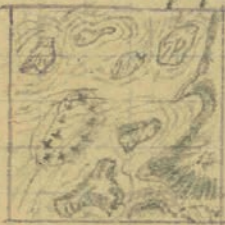
Meer u. Seen

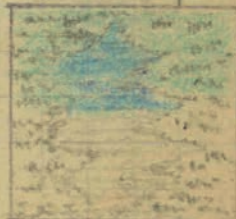
Sumpfiges Gehölz

Klippen u. Schellen

Sumpf

Weinberge

Baum pflanz.

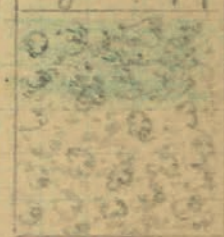
Wiese

Ackerland

Gestripp

W. einl. Kellertain

Felsen u. Abtanz

Feuchte Wiese

01

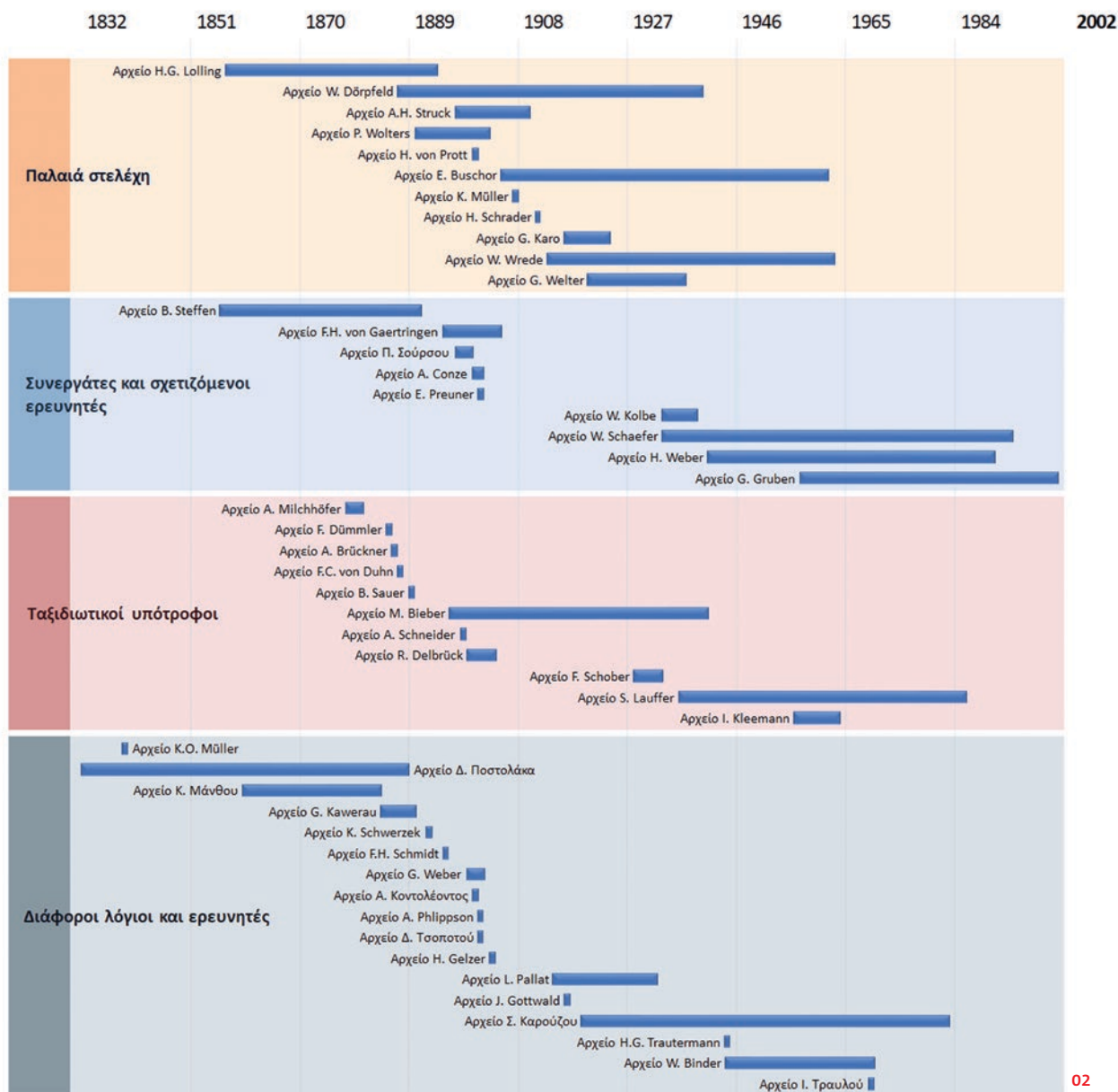
Προμετωπίδα του ημερολογίου από το ταξίδι του H.G. Lolling στη Θεσσαλία (αρχείο H.G. Lolling).

ΤΟ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΘΗΝΩΝ είναι γνωστό για την πλούσια βιβλιοθήκη του και τη συλλογή φωτογραφικών αρνητικών, μία από τις παλαιότερες και εγκυρότερες στον τομέα της ελληνικής αρχαιολογίας. Τα τελευταία χρόνια στο επίκεντρο των προσπαθειών για τη βελτίωση της ποιότητας των ερευνητικών υποδομών έχει επίσης βρεθεί το αρχείο του Ινστιτούτου. Αφορμή για αυτό αποτέλεσε τόσο η αναθέμανση του ενδιαφέροντος για την ιστορία του ιδρύματος και για τη δράση των στελεχών του και των προσώπων που συνδέθηκαν με αυτό σε διάφορες χρονικές περιόδους, όσο και η συνειδητοποίηση του πλούτου των τεκμηρίων που οφείλουν να διαφυλαχθούν και να αναδειχθούν ως πρωτογενείς πηγές ιστορικής έρευνας¹. Εκτός από τα αρχεία των παλαιότερων και πιο πρόσφατων ανασκαφών, σε αυτό συγκαταλέγεται ένα εκτεταμένο αρχείο του λεγόμενου παλαιού μητρώου, με επιμέρους ενότητες που αφορούν στη διοικητική ιστορία και τη

συνολική επιστημονική δράση του Ινστιτούτου από την περίοδο της ίδρυσής του μέχρι σήμερα. Επιπλέον, περιλαμβάνει ξεχωριστά αρχεία σχεδίων και αποτυπώσεων, χαρτών, φωτογραφιών δίχως αρνητικά, παλαιών αεροφωτογραφιών, καθώς επίσης πάνω από 45 προσωπικά αρχεία κυρίως Γερμανών και Ελλήνων αρχαιολόγων, ερευνητών και λογίων. Ιδιαίτερα τα προσωπικά αρχεία προσφέρουν μια σύνθετη συλλογή ιστορικών τεκμηρίων που φωτίζουν διάφορες πτυχές της ζωής και της δράσης των δημιουργών τους και καταδεικνύουν τον ρόλο του Ινστιτούτου ως πόλου έλξης για την ακαδημαϊκή κοινότητα και ως κόμβου για την αρχαιολογική έρευνα.

ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ: ΕΙΔΗ, ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΙ

Τα προσωπικά αρχεία αποτελούν ένα από τα πλουσιότερα σύνολα αρχαιακού υλικού, που συγκροτήθηκε σταδιακά κατά τη

02

06

Ο Χρήστος Καρούζος (1900–1967) στη βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου (αρχείο Σ. Καρούζου).

07

Η Σέμνη Καρούζου (1897–1994) (αρχείο Σ. Καρούζου).

08

Προτομή του Karl Otfried Müller, 1797–1840 (DAI Αθηνών, φωτογραφικό αρχείο: D-DAI-ATH-2019-11016. Φωτ.: I. Geske).

09

Κάτοψη του λόφου της αρχαίας Υαμπόλεως στη Φωκίδα (αρχείο Κ.Ο. Müller).

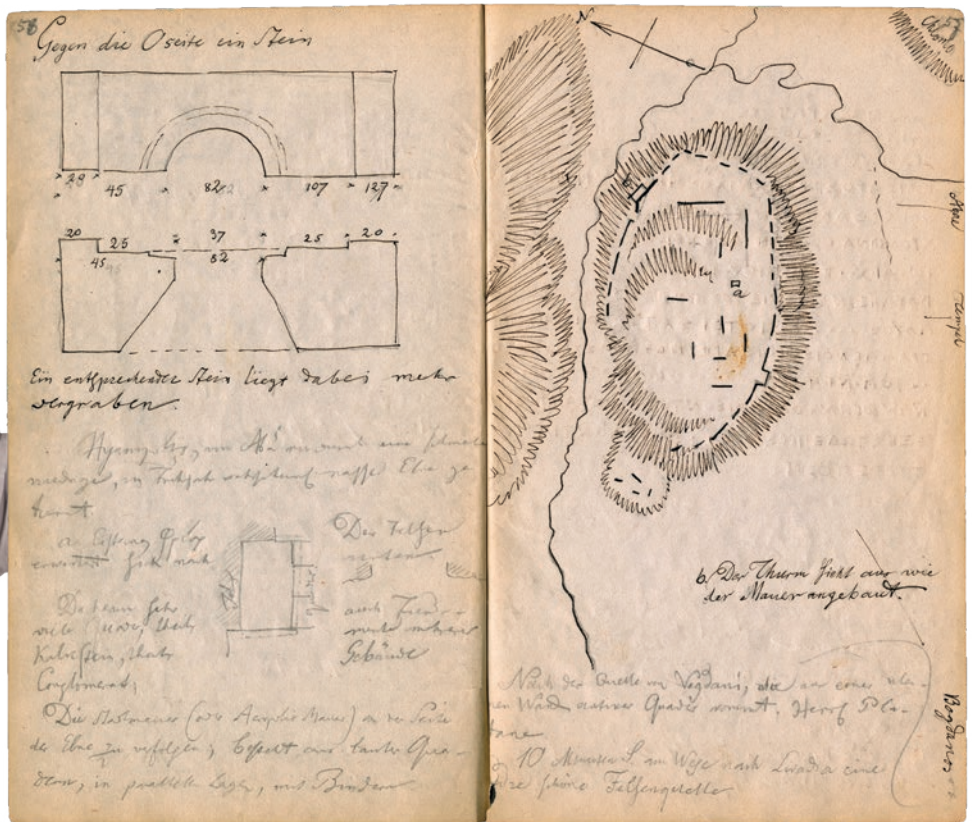

διάρκεια της λειτουργίας του Ινστιτούτου και εμπλουτίζεται διαρκώς μέσω νέων προσκτήσεων από δωρές και κληροδοτήματα. Εκτός από τον ποικίλο όγκο υλικού και το χρονολογικό εύρος που καλύπτουν, τα αρχεία αυτά είναι τμηματικά και θα μπορούσαν εν πρώτοις να διακριθούν σε τρία είδη με βάση το περιεχόμενο. Στο μεγαλύτερο μέρος τους πρόκειται για αρχεία επιστημονικού χαρακτήρα, μιας και περιλαμβάνουν χειρόγραφα, αλληλογραφία με επιστήμονες και λογίους, ιδιόχειρες σημειώσεις, συλλογές υλικού, καθώς επίσης σχέδια, αποτυπώσεις, φωτογραφίες και άλλα έγγραφα που σχετίζονται με την επιστημονική δράση και τα ερευνητικά ενδιαφέροντα των παραγωγών τους. Λιγότερα αρχεία θα μπορούσαν να θεωρηθούν «μεικτά», καθώς περιέχουν τόσο επιστημονικού χαρακτήρα όσο και ιδιωτικής φύσης έγγραφα, όπως για παράδειγμα το αρχείο του Siegfried Lauffer, ταξιδιωτικού υποτρόφου και μετέπειτα καθηγητή αρχαίας ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, ή το αρχείο του ζεύγους Σέμνης και Χρήστου Καρούζου. Πολύ λιγότερα είναι αμιγώς ή ως επί το πλείστον ιδιωτικά, όπως π.χ. το αρχείο του Georg Karo, διευθυντή του Ινστιτούτου τις περιόδους 1910–1919 και 1930–1936, το οποίο περιέχει την ιδιωτική αλληλογραφία του με τον Adolf Spreyer, γόνο της ομώνυμης οικογένειας Γερμανών μεγιστάνων εβραϊκής καταγωγής από τη Φρανκφούρτη.

Ανεξάρτητα όμως από το είδος, τα προσωπικά αρχεία μπορούν να διακριθούν και με βάση τους δημιουργούς και την ιδιότητά τους σε τέσσερις γενικές κατηγορίες (εικ. 2). Στην πρώτη ανήκουν τα αρχεία στελεχών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών τα οποία ανήκουν —ως επί το πλείστον— στην περίοδο που τα εν λόγω πρόσωπα ήταν ενεργά σε αυτό. Στην κατηγορία αυτή εμπίπτουν τα αρχεία παλαιών διευθυ-

ντών, όπως οι Wilhelm Dörpfeld, Georg Karo (εικ. 23), Ernst Buschor (εικ. 20) και Walther Wrede, υποδιευθυντών, όπως ο Paul Wolters (εικ. 26) και ο Hans Schrader, καθώς και μελών του επιστημονικού προσωπικού, όπως οι Habbo Gerhard Lolling (εικ. 4), Adolf Struck, Hans von Prott, Kurt Müller και Gabriel Welter (εικ. 29)². Πέραν του ότι εκτείνεται σε μεγάλο χρονολογικό εύρος, η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει τόσο μερικά από τα μεγαλύτερα σε όγκο υλικού και σύνθετα σε περιεχόμενο αρχεία, όπως αυτά των Habbo Gerhard Lolling, Wilhelm Dörpfeld και Adolf Struck, όσο και πολύ μικρότερα, το περιεχόμενο των οποίων δεν ξεπερνά τον έναν φάκελο. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε διάφορους παράγοντες δημιουργίας των εν λόγω αρχείων, συνδέεται όμως και με τις συνθήκες κάτω από τις οποίες το υλικό συγκεντρώθηκε και διασώθηκε μέχρι σήμερα, δεδομένου ότι το Ινστιτούτο εκκενώθηκε δύο φορές —μεταξύ 1916 και 1919 και, αργότερα, μεταξύ 1944 και 1951— ως αποτέλεσμα της αναστολής λειτουργίας του.

Μια δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει αρχεία σχετιζόμενων ερευνητών και εξωτερικών συνεργατών. Πρόκειται για πρόσωπα που, αν και τα ίδια δεν είχαν διατελέσει στελέχη του Ινστιτούτου της Αθήνας, συνδέονταν ή συνεργάζονταν στενά με αυτό και τα στελέχη του. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα αρχεία που αφορούν στις έρευνες του Friedrich Hiller von Gaertringen για λογαριασμό της Πρωσικής Ακαδημίας των Επιστημών στη Θήρα και το αρχείο του Alexander Conze για λογαριασμό των Μουσείων του Βερολίνου στην Πέργαμο. Σε άλλες περιπτώσεις πρόκειται για ανεπισημασμένα μέλη που είχαν αναπτύξει έντονη δράση σε αναγνωριστικές αρχαιολογικές έρευνες για λογαριασμό του Ινστιτούτου, όπως π.χ. ο Georg Weber (Γεώργιος Βέμπερ) στη Μικρά Ασία,

για τον οποίο γίνεται λόγος και παρακάτω. Επιπλέον, στην κατηγορία αυτή συγκαταλέγονται αρχεία ερευνητών που είχαν εργαστεί σε έρευνες υπό την αιγίδα του Ινστιτούτου, όπως του Wulf Schaefler για τα μεσαιωνικά και νεότερα μνημεία του Ναυπλίου, και του Hans Weber, υποδιευθυντή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Κωνσταντινούπολης και μετέπειτα καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Freiburg, ο οποίος μεταξύ του 1938 και του 1944 είχε εργαστεί στην ανασκαφή στο ιερό της Ολυμπίας.

Σε μια τρίτη κατηγορία εντάσσονται τα προσωπικά αρχεία παλαιών ταξιδιωτικών υποτρόφων. Οι ταξιδιωτικές υποτροφίες, θεσμός υψηλού κύρους που συνεχίζει μέχρι σήμερα, απονέμονταν από την κεντρική διεύθυνση του Ινστιτούτου στο Βερολίνο σε Γερμανούς αρχαιολόγους με στόχο να τους δώσουν τη δυνατότητα να περιηγηθούν στην Ελλάδα και την Ιταλία και να γνωρίσουν από κοντά τα μνημεία της κλασικής αρχαιότητας³. Πολλοί από τους παλαιούς υποτρόφους συνέχισαν την ακαδημαϊκή σταδιοδρομία τους καταλαμβάνοντας θέσεις σε ανώτερα ιδρύματα της Γερμανίας και στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Κάποιοι, όπως η Margarete Bieber, εργάστηκαν στο Ινστιτούτο της Αθήνας, ενώ άλλοι, όπως ο Alfred Brückner, ο οποίος το 1913 ανέλαβε τη διεύθυνση των πρώτων ανασκαφών για λογαριασμό του Ινστιτούτου στον Κεραμεικό, εξακολούθησαν να έχουν στενή σχέση με αυτό. Στην πλειονότητά τους πρόκειται για αρχεία που αφορούν κατά βάση στα χρόνια που οι δημιουργοί τους ήταν υπότροφοι του Ινστιτούτου και περιλαμβάνουν ως εκ τούτου προσωπικές σημειώσεις, αλληλογραφία και παρατηρήσεις κατά τη διάρκεια των ταξιδιών τους. Εξάιρεση αποτελούν τα αρχεία της Margarete Bieber και του Siegfried Lauffer τα οποία εκτείνονται τόσο

πριν όσο και μετά την περίοδο αυτή, αντικατοπτρίζοντας διάφορες φάσεις της σταδιοδρομίας τους και της εξέλιξης του έργου τους.

Η τέταρτη και πολυπληθέστερη κατηγορία συγκεντρώνει προσωπικά αρχεία διαφόρων λογίων και ερευνητών όχι μόνο από τον χώρο της αρχαιολογίας αλλά και από άλλες επιστήμες και τέχνες. Τα αρχεία αυτά είναι αρκετά ετερόκλητα ως προς τα περιεχόμενα και την προέλευσή τους. Σε γενικές γραμμές πρόκειται για πρόσωπα από τον ακαδημαϊκό χώρο της Γερμανίας που συνδέονταν μέσω συνεργασιών, όπως ο Alfred Philippson⁴, καθηγητής Γεωγραφίας στο Πανεπιστήμιο της Βόννης και συνεργάτης στις ανασκαφές της Περγάμου (εικ. 3), ή μέσω γνωριμιών με στελέχη του Ινστιτούτου, όπως ο αρχιτέκτονας Georg Kawerau που είχε συνεργαστεί με τον Παναγιώτη Καββαδία στην αρχιτεκτονική αποτύπωση των ανασκαφών της Ακρόπολης⁵. Δεν λείπουν περιπτώσεις εικαστικών, όπως ο Karl Schwerzek, γλύπτης και μέλος του Künstlerhaus της Βιέννης, ο οποίος είναι γνωστός για τις προτάσεις αποκατάστασης των αετωματικών συνθέσεων του Παρθενώνα, έρευνα για την οποία είχε λάβει τη στήριξη του Ινστιτούτου (εικ. 5)⁶. Άλλα αρχεία προέρχονται από ανεπιστέλλοντα μέλη με στενούς δεσμούς με τη γερμανική έρευνα, όπως το ζεύγος Σέμνης και Χρήστου Καρούζου (εικ. 6, 7), ενώ αρκετά περιλαμβάνουν χειρόγραφα που είχαν υποβληθεί για δημοσίευση στο πλαίσιο εκδόσεων του Ινστιτούτου, όπως για παράδειγμα ένα δακτυλογραφημένο χειρόγραφο του αρχιτέκτονα Ιωάννη Τραυλού για το *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen* (1971). Έγγραφα, τέλος, όπως του φιλόρχαιου Κωνσταντίνου Μάνθου από την Κέα και του Δημητρίου Τσοποτού, μεγαλοκτηματία και προξένου της Γερμανίας για ένα διάστημα στον

10
Αποψη του στενού
των Θερμοπυλών (αρχείο
K.O. Müller).

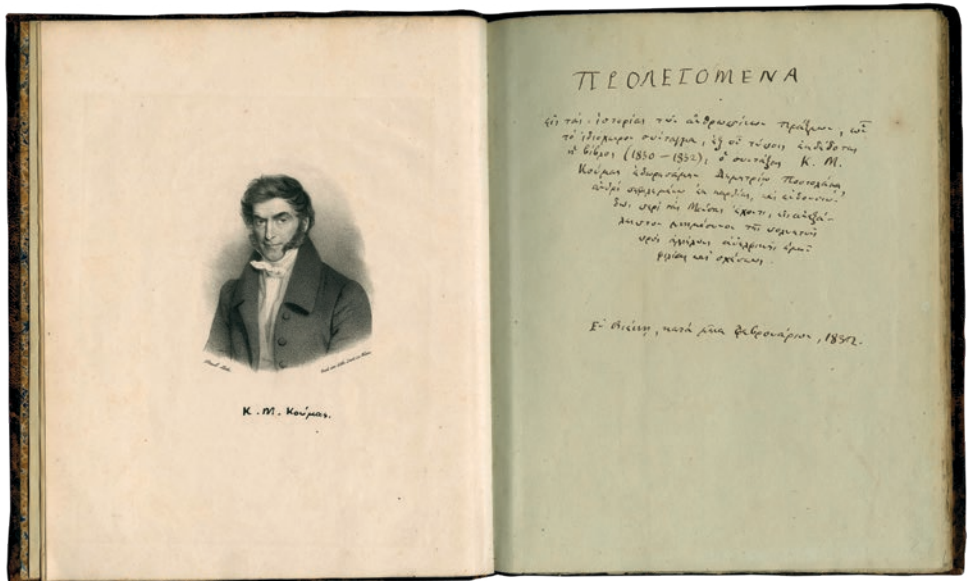
10

11
Αχιλλέας Ποστολάκας,
1821–1897. Προσωπογραφία,
Α. Οικονόμου (Πινακοθήκη
Ε. Αβέρωφ, Μέτσοβο).

11

12
Προμετωπίδα με ιδιόχειρη
αφιέρωση του Κ. Κούμα
(αρχείο Α. Ποστολάκα).

12

13
Σχέδια ευρημάτων από
πρωτοκυκλαδικούς τάφους
στην Αμοργό (αρχείο
F. Dümmler).

Βόλο, προσφέρουν στοιχεία σχετικά με τη δράση λογίων και τη μέριμνα για τις αρχαιότερες σε περιοχές της περιφέρειας, που την εποχή εκείνη δεν αποτελούσαν επίκεντρο της αρχαιολογικής έρευνας.

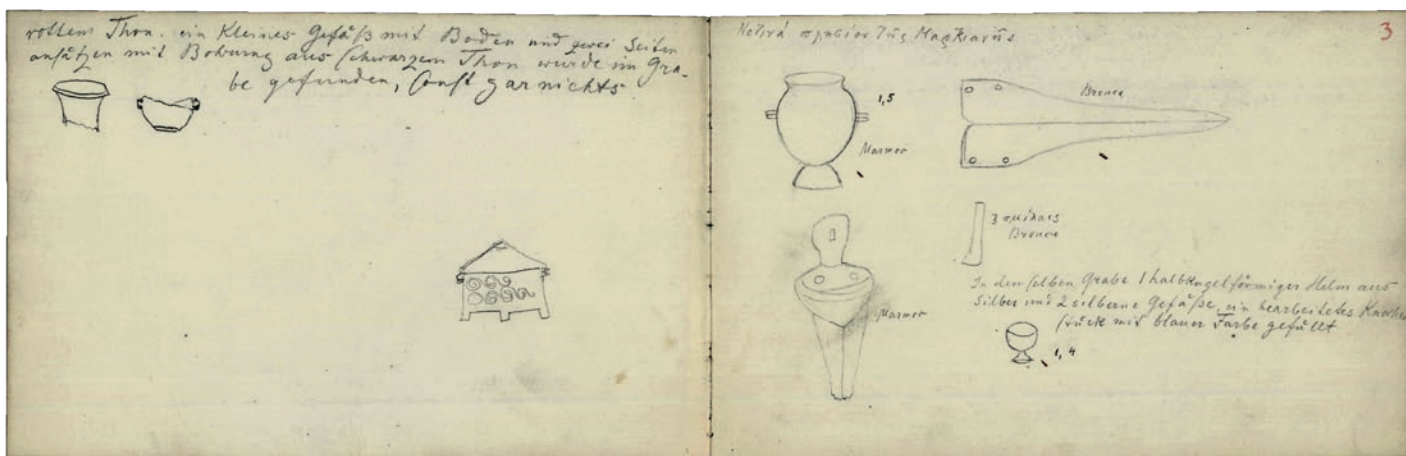
Στην κατηγορία αυτή ανήκουν δύο από τα σημαντικότερα προσωπικά αρχεία του Ινστιτούτου που δημιουργήθηκαν πολύ πριν από την ίδρυσή του. Το πρώτο είναι το αρχείο του Karl Otfried Müller (εικ. 8), καθηγητή αρχαιογνωστικών επιστημών στο Πανεπιστήμιο του Göttingen και πρωτοπόρου της ιστορικής τοπογραφίας, που περιλαμβάνει δύο ημερολόγια με τις σημειώσεις του ολιγόμηνου ταξιδιού του στην Ελλάδα το 1840, λίγο πριν από τον θάνατό του στους Δελφούς⁷. Το δεύτερο ανήκει στον Αχιλλέα Ποστολάκα (εικ. 11), διευθυντή του Νομισματικού Μουσείου την περίοδο 1856–1888, ο οποίος με διαθήκη του δώρισε ένα μεγάλο μέρος της προσωπικής βιβλιοθήκης του στο Ινστιτούτο της Αθήνας⁸. Εκτός από τις σχετικές πράξεις δωρεάς, στο αρχείο του βρίσκονται και οι αυθεντικοί κατάλογοι της βιβλιοθήκης του πατέρα του, Δημητρίου Ποστολάκα, εμπόρου από το Μέτσοβο που από τις αρχές του 19ου αιώνα είχε εγκατασταθεί στη Βιέννη, ένθερμου συλλέκτη χειρογράφων, αρχετύπων και βιβλίων, μεγάλο μέρος των οποίων πούλησε στις ελληνικές αρχές το 1838 για να αποτελέσουν έτσι έναν από τους πρώτους πυρήνες της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας⁹. Ένα από τα σπάνια αυτά έργα είναι το χειρόγραφο των *Προλεγομένων εις τὰς Ιστορίας τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων* του Κωνσταντίνου Κούμα (εικ. 12), ενός από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του Ελληνικού Διαφωτισμού, με τον οποίο ο Δημήτριος Ποστολάκας συνδεόταν με στενή φιλία, όπως προκύπτει από την ιδιόχειρη αφιέρωση του συγγραφέα στην προμετωπίδα.

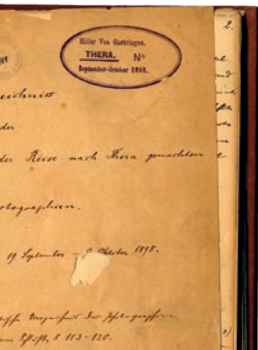
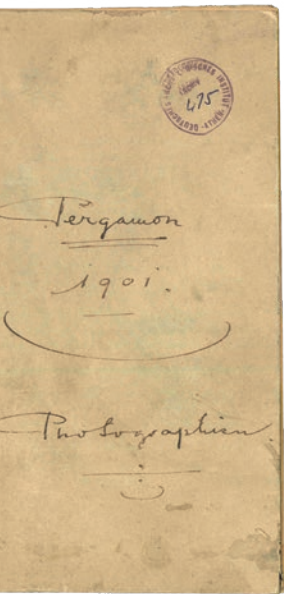
ΤΑΞΙΔΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΗΓΗΣΕΙΣ

Η αρχαιολογική γνώση είναι στενά συνυφασμένη με την αυτοψία και την επιτόπια παρατήρηση τοπίων, μνημείων και τεχνέργων και, κατά συνέπεια, με την ταξιδιωτική εμπειρία. Πολλά από τα προσωπικά αρχεία περιλαμβάνουν υλικό που

συνδέεται άμεσα με (ή ανάγεται σε) ταξίδια και περιηγήσεις που διενήργησαν οι δημιουργοί τους σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου και εκτός αυτού. Ιδιαίτερα τα αρχεία περιηγητών του 19ου αιώνα αποτελούν σημαντικά τεκμήρια για τη μελέτη του δυτικοευρωπαϊκού περιηγητισμού και της διαδικασίας επανακαλύψης της ελληνικής αρχαιότητας. Τα ημερολόγια του Karl Otfried Müller από το 1840, για παράδειγμα, καλύπτουν κυρίως την Αττική και τη Στερεά Ελλάδα και περιλαμβάνουν λεπτομερείς περιγραφές τοπίων και μνημείων, συχνά με πρόχειρα σχέδια, σκαριφήματα και απόγραφα επιγραφών (εικ. 9, 10). Τα ταξιδιωτικά ημερολόγια του Habbo Gerhard Lolling (εικ. 1)¹⁰ αφορούν σε μια σειρά από ταξίδια την περίοδο 1876–1888 στην Αττική, τη Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια, τη Θεσσαλία και την Ήπειρο, τα νησιά του Ιονίου, την Πελοπόννησο, νησιά του βορείου Αιγαίου, όπως η Λήμνος, και περιοχές της Μικράς Ασίας, όπως η Τρωάδα. Σημαντικό επίσης μέρος του αρχείου του αποτελούν εκτεταμένες σημειώσεις, απόγραφα επιγραφών που είχε συλλέξει από διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου, ενώ στο αρχείο του περιλαμβάνεται και το χειρόγραφο της πρώτης εκδοχής του ταξιδιωτικού οδηγού που είχε αναλάβει να συγγράψει για λογαριασμό του εκδοτικού οίκου Baedeker. Εκτός από τον πλούτο αρχαιολογικών, τοπογραφικών και γεωγραφικών πληροφοριών, τα έγγραφα αυτά περιέχουν εντυπώσεις και στοιχεία για τις συνθήκες του ταξιδιού, ενώ δεν λείπουν και σημειώσεις με στίχους δημοτικών τραγουδιών (εικ. 21).

Πληροφορίες για την οργάνωση των ταξιδιών, τις διαδρομές που ακολουθούσαν, τα επίκεντρα του ενδιαφέροντος αλλά και τις προσδοκίες για νέες ανακαλύψεις βρίσκονται σε πολλά προσωπικά αρχεία παλαιών ταξιδιωτικών υποτρόφων¹¹. Σε μια μικρής έκτασης έκθεση του Friedrich Duhn για ένα ταξίδι στη βόρεια Πελοπόννησο μαζί με τον Habbo Lolling τον Απρίλιο και Μάιο του 1877 περιγράφεται όλη η διαδρομή που ακολούθησαν από την Αθήνα μέσω Αίγινας, Επιδαύρου, Ναυπλίου και Σικυώνας προς την Πάτρα και τη Δύμη. Το ταξίδι δεν φαίνεται, ωστόσο, να στέφθηκε με επιτυχία, γιατί συ-

Τείχη κεντρική Λαϊκούρα
 και ούτως βρακωμένη
 Μην είνε τα χείοντα σου βραχέα
 και το νερό σου κρύα,
 Δι' είνε τα χείοντα σου,
 Αφ' ους είνε κρύα με κρύα,
 Μία βρύκη είνε διαβήν αργή
 Αείν ο Σουραράτος,
 Πείνας, τ' ερείζει κόκκιν
 Παρφόρου και οφθαλμού.
 Βερίδα
 Ολοφ

Κατακωνίνα Παρνακός
 Ηρώς είνε βραχέα τα χείοντα,
 Πάντα είνε κρύα και βρύ
 της Γαίτου είνε τα χείοντα.

Bericht
 über
 zwei Reisen ins Innere von Kleinasien
 im Sommer 1899.

I.
 Aphrodisias, Antiochia ad Pisidiam, Hierapolis
 und Kyzikos

Antiochia - nach eingetragener Erkundungsweg...
 dass liegt der beste Ausgangspunkt für Aphrodisias.
 Der geographische Ort befindet sich in einer abwärts
 gerichteten, zum Meeresniveau hin verlaufenden, steilen
 Schlucht, aus einem weiten, breiten, nach Norden
 hin, von Kyzikos her, und eine Viertelstunde
 Entfernung hat eine ganz ungestörte Lage, in der
 Ebene, nach Südosten hin, der Ort Antiochia, der die
 Schlucht hinunter, mit im dem südlichen Hügel, sich
 erheben, sich in der Höhe, zwei kleine, runde, in der
 Richtung, von der Südwesten her, dem südlichen Hügel,
 liegt, ist der Ort Kyzikos, dessen durch die Höhe
 der Hügel, sich erheben.

Die Erkundungswegsweg, in technischer Hinsicht,
 war aber ganz unbedeutend, es handelte sich bloss um
 Fragen aus dem Gebirge, in welchem die Hügel, in die
 Höhe, sich erheben, zu lassen.
 Von der südlichen Richtung, fand ich eine ganz gute, wohl
 bewachte, in dem südlichen Hügel, in welchem die Höhe,
 folgende, die Höhe, ist.

14
 Καταχώριση στο
 ημερολόγιο ανασκαφής
 της Εννεάκρουου από
 τον (ταξιδιωτικό
 υπότροφο τότε) Hans
 Dragendorff (αρχείο W.
 Dörpfeld).

15
 Έγγραφο απόδειξη
 αποζημίωσης ιδιοκτήτη
 αγρού κατά τις έρευνες
 για τον ναό της Αθηνάς
 Αλέας στην Τεγέα (αρχείο
 A. Milchhöfer).

16
 Το ευρετήριο
 φωτογραφιών που
 τηρούσε ο Alexander
 Conze στην Πέργαμο το
 1901 (αρχείο A. Conze).

17
 Στιγμιότυπο από την
 κατασκευή γραμμής για
 την Εταιρεία Ανατολικών
 Σιδηροδρόμων (αρχείο
 A.H. Struck).

18
 Απόσπασμα χειρογράφου
 για τα τείχη της
 Θεσσαλονίκης (αρχείο
 A.H. Struck).

19
 Το ευρετήριο
 φωτογραφιών από την
 ανασκαφή στην αρχαία
 Θήρα (αρχείο Fr. Hiller
 von Gaertringen).

20
 O Ernst Buschor,
 1886-1961 (αρχείο E.
 Buschor).

21
 Στίχοι δημοτικών
 τραγουδιών στο
 ημερολόγιο του H.G.
 Lolling από το ταξίδι στη
 Φωκίδα το 1887 (αρχείο
 H.G. Lolling).

22
 Έκθεση του Georg Weber
 σχετικά με ταξίδι του στο
 εσωτερικό της Μ. Ασίας
 (αρχείο G. Weber).

χνά σημειώνεται με απογοήτευση πόσο παραμελημένη από αρχαιολογικής άποψης είναι η περιοχή. Αντίθετα, πιο τυχερός φαίνεται να στάθηκε ο Ferdinand Dümmler, ταξιδιωτικός υπότροφος τα έτη 1884/1885, όταν κατά την παραμονή του στην Αμοργό είχε την ευκαιρία να αποτυπώσει ορισμένα από τα πιο σημαντικά ταφικά σύνολα της πρωτοκυκλαδικής περιόδου (εικ. 13)¹². Εκτός από τις περιηγήσεις των υποτρόφων, το Ινστιτούτο κατά τις πρώτες δεκαετίες ανέθετε επίσης σε ερευνητές να ταξιδέψουν σε περιοχές αυξημένου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος προκειμένου να πραγματοποιήσουν αυτοψία, βολιδοσκοπώντας τη δυνατότητα διεξαγωγής (ή όχι) ανασκαφών. Τις εντυπώσεις αυτές συνέθεταν σε εκθέσεις προς τους διευθυντές του Ινστιτούτου, συχνά υπό τη μορφή επιστολής. Όπως προκύπτει από σχετικό έγγραφο στο προσωπικό αρχείο του Friedrich Hiller von Gaertringen, ένα τέτοιο ταξίδι του είχε αναθέσει ο Paul Wolters το Πάσχα του 1895, με σκοπό να πραγματοποιήσει αυτοψία στην περιοχή της Δατσα (αρχαίας Σταδίας) στα παράλια της Μ. Ασίας, όπου ο Σκωτσέζος ελληνιστής και φιλόλογος William Roger Paton σκόπευε να ξεκινήσει ανασκαφές.

ΧΡΟΝΙΚΑ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΩΝ

Όπως είναι αναμενόμενο, ένα μεγάλο μέρος των προσωπικών αρχείων αποτελείται από έγγραφα και υλικό που αφορούν σε ανασκαφικές και διάφορες έρευνες πεδίου που διεξήγαν παλαιά στελέχη του Ινστιτούτου αλλά και άλλοι ερευνητές. Εξαιρετικά πλούσιο από αυτή την άποψη είναι το αρχείο του Wilhelm Dörpfeld που περιλαμβάνει τα ημερολόγια των ανασκαφών του στη Λευκάδα, την Κέρκυρα και σε διάφορα μνημεία της Αθήνας (τη λεγόμενη Εννεάκρουνο, το θέατρο του Διονύσου, την Πνύκα και τον Άρειο Πάγο). Στο προσωπικό αρχείο του Habbo Gerhard Lolling σώζονται τα σημειωματάρια του από τις ανασκαφές που διεξήγε ο ίδιος στο Μενίδι, όπου ανέσκαψε έναν σημαντικό θολωτό τάφο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, αλλά και οι λεπτομερείς σημειώσεις που είχε κρατήσει κατά την ανασκαφή ενός εκτεταμένου νεκροταφείου στην Τανάγρα υπό τη διεύθυνση του εφόρου αρχαιοτήτων Παναγιώτη Σταματάκη¹³. Την εποχή εκείνη στις ανασκαφές του Ινστιτούτου συμμετείχαν ενεργά και οι ταξιδιωτικοί υπότροφοι, όπως λ.χ. στις ανασκαφές του Wilhelm Dörpfeld σε μνημεία της Αθήνας (εικ. 14). Αλλά και οι ίδιοι οι υπότροφοι διεξήγαν δικές τους ανασκαφικές έρευνες με τη στήριξη του Ινστιτούτου ή για λογαριασμό του. Εκτός από την περίπτωση του Ferdinand Dümmler και των ερευνών του στην Αμοργό, χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των πρώτων δοκιμαστικών ανασκαφών που διενήργησε ο Arthur Milchhöfer στην Τεγέα το 1879 για λογαριασμό του Ινστιτούτου της Αθήνας. Στο προσωπικό του αρχείο φυλάσσεται το σχετικό χρονικό αυτής της έρευνας, μαζί με άλλα έγγραφα που ρίχνουν φως στην οργάνωση της ανασκαφής και τις αποζημιώσεις που δόθηκαν στους ιδιοκτήτες των αγρών (εικ. 15)¹⁴.

Πέρα από την αξία τους ως πηγών τεκμηρίωσης της εκάστοτε ανασκαφής, τα έγγραφα αυτά δίνουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσει κανείς την ιστορία της έρευνας μέσα από τις τεχνικές και τις μεθόδους που εφαρμόζονταν για την αποτύπωση της ανασκαφής και τη μελέτη των ευρημάτων. Ιδιαίτερο

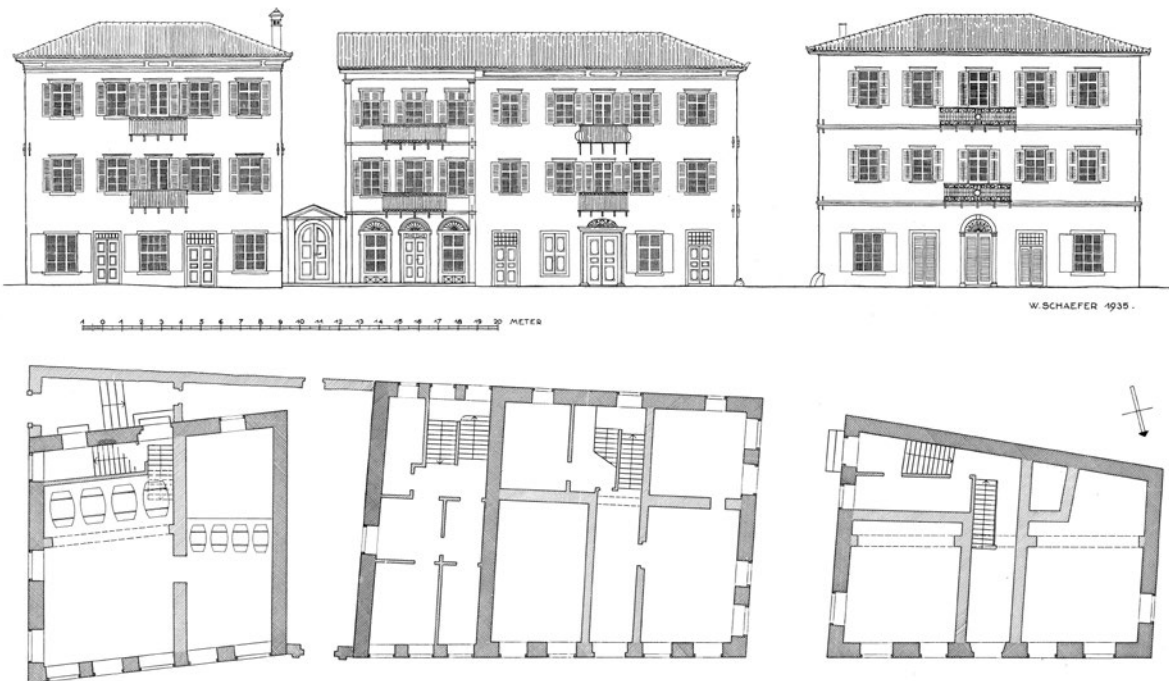
ενδιαφέρον λ.χ. παρουσιάζει το σωζόμενο φωτογραφικό ευρετήριο της ανασκαφής του Friedrich Hiller von Gaertringen στη Θήρα (1898), στο οποίο καταγράφονται ανασκαφικά στιγμιότυπα, φωτογραφίες ευρημάτων και άλλες λήψεις κατά τη διάρκεια της έρευνας από τον φωτογράφο του Ινστιτούτου Rudolph Rohrer (εικ. 19)¹⁵. Τα αρνητικά των λήψεων φυλάσσονται στο φωτογραφικό αρχείο του Ινστιτούτου. Πρόκειται για μια από τις πρωιμότερες περιπτώσεις συστηματικής φωτογραφικής τεκμηρίωσης σε ανασκαφή στην Ελλάδα, που την περίοδο αυτή είχε αρχίσει να υιοθετείται και από άλλες ξένες αρχαιολογικές αποστολές. Μια άλλη ενδιαφέρουσα περίπτωση αποτυπώνεται στο προσωπικό αρχείο του Kurt Müller¹⁶, στελέχους του Ινστιτούτου και συνεργάτη της ανασκαφής που πραγματοποίησε ο Wilhelm Dörpfeld στον Κακόβατο Τριφυλίας μεταξύ 1907 και 1908¹⁷. Το προσωπικό του αρχείο, εκτός από τα ανασκαφικά ημερολόγια, περιλαμβάνει και αλληλογραφία σχετικά με τη μελέτη και ανάλυση των ευρημάτων, ιδιαίτερα του παλαιοβοτανολογικού και οστεοαρχαιολογικού υλικού. Για τις μελέτες αυτές ο Müller είχε στενή συνεργασία με επιφανείς Έλληνες επιστήμονες του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπως τον Σπυρίδωνα Μπλιαράκη, καθηγητή Βοτανικής, και τον Γεώργιο Σκλαβούνο, καθηγητή Ιατρικής και διευθυντή του Ανατομείου. Σε επαφή βρισκόταν επίσης με τον Όθωνα Ρουσόπουλο, χημικό-αρχαιομέτρη και γιο του αρχαιολόγου Αθανασίου Ρουσόπουλου, για τη διεξαγωγή αναλύσεων και για γνωματεύσεις σχετικά με τη χημική σύσταση χρωμάτων και υλικών (εικ. 24). Αν και το ενδιαφέρον για την εφαρμογή μεθόδων των φυσικών επιστημών στη μελέτη αρχαιολογικών ευρημάτων ανάγεται πολύ παλιότερα, τέτοιες συνεργασίες αφήνουν να διαφανεί ένα πνεύμα διεπιστημονικότητας που ήταν σπάνιο για την εποχή εκείνη.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΚΤΟΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Η πειρωτική Ελλάδα και τα νησιά αποτελούσαν τον κατεξοχήν χώρο δραστηριότητας του Ινστιτούτου της Αθήνας, όμως η έκταση της δράσης του δεν περιοριζόταν μόνο στις περιοχές αυτές. Ως επακόλουθο της πολιτικής και οικονομικής επιρροής που ασκούσε η Γερμανία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, γερμανικοί φορείς και ιδρύματα δραστηριοποιούνται όλο και περισσότερο στην αρχαιολογική εξερεύνηση της ανατολικής Μεσογείου. Το Ινστιτούτο της Αθήνας φαίνεται ότι έπαιξε κομβικό ρόλο ως εφαλτήριο για τις αρχαιολογικές αποστολές στις περιοχές αυτές, ιδιαίτερα στη Μικρά Ασία, γεγονός που αποτυπώνεται σε πολλά προσωπικά αρχεία. Πολλά στελέχη και συνεργάτες του συνδέθηκαν, για παράδειγμα, από νωρίς με την αρχαιολογική έρευνα της αρχαίας Περγάμου. Στο προσωπικό αρχείο του Habbo Gerhard Lolling υπάρχει το ημερολόγιο των ανασκαφών που πραγματοποίησε το 1878 ως συνεργάτης των Carl Humann και Alexander Conze για λογαριασμό των Μουσείων του Βερολίνου¹⁸. Από το 1898 και μέχρι το 1905 ο Alexander Conze διετέλεσε ταυτόχρονα και γενικός γραμματέας του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, υπό την αιγίδα του οποίου βρίσκεται η ανασκαφή από το 1900 και εξής. Στην περίοδο αυτή ανήκει ένα σύνολο σημειώσεων σχετικά με τις επιγραφές

ΑΡΧ. 244

W. SCHAEFER 1935.

27
 Η δεξαμενή του ενετικού
 λιμανιού του Ναυπλίου.
 Φωτογραφία πριν από το
 1934 (ΔΑΙ Αθηνών,
 φωτογραφικό αρχείο).

28
 Αστικές κατοικίες
 των νεότερων χρόνων
 στο Ναύπλιο (αρχείο
 W. Schaefer).

πογραφία και την αρχαιολογία της βόρειας Ελλάδας²¹. Ήδη από την εποχή αυτή τα ενδιαφέροντά του επικεντρώνονται στα βυζαντινά και φραγκικά μνημεία με ιδιαίτερη έμφαση στη ναοδομία, την τοπογραφία και την οχυρωματική. Το μεγαλύτερο μέρος του αρχείου του αποτελείται από προσωπικές σημειώσεις ταξιδιών, ερανίσματα και χειρόγραφα μελετών του σχετικών με τις θεματικές αυτές, όπως για την καστροπολιτεία του Μυστρά και τις μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Πελοποννήσου²². Επιπλέον, όπως προκύπτει από έναν μεγάλο όγκο υλικού που περιλαμβάνει λεπτομερείς αποτυπώσεις, σκαριφήματα, σημειώσεις με μετρήσεις και χειρόγραφα σε διάφορα στάδια συγγραφής, ο Struck φαίνεται ότι ετοίμαζε μια μεγάλη πραγματεία για τα βυζαντινά και οθωμανικά τείχη της Θεσσαλονίκης (εικ. 18), την οποία δυστυχώς δεν κατόρθωσε να ολοκληρώσει κατά τη διάρκεια της ζωής του.

ΑΝΟΛΟΚΛΗΡΩΤΕΣ ΚΑΙ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

Η περίπτωση της πραγματείας του Adolf Hermann Struck που δεν δημοσιεύθηκε ποτέ είναι χαρακτηριστική για πολλά προσωπικά έγγραφα ερευνητών που φυλάσσονται στο αρχείο του Ινστιτούτου. Συχνά πρόκειται για πολυτελείς μελέτες ή για πορίσματα ανασκαφικών ή άλλων ερευνών που οι δημιουργοί τους δεν κατόρθωσαν να ολοκληρώσουν ή να δημοσιεύσουν σε τελική ή άλλη μορφή. Δεν είναι σπάνιες επίσης οι περιπτώσεις που το έργο βρισκόταν στο τελικό στάδιο ή είχε ήδη υποβληθεί, αλλά για διάφορους λόγους η δημοσίευσή του αναβλήθηκε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι τοπογραφικές έρευνες των Erich Gose και Friedrich Schober, ταξιδιωτικών υποτρόφων του Ινστιτούτου το 1925/1926, στη Φωκίδα. Στη μελέτη τους, που είχαν υποβάλει προς δημοσίευση στην περιοδική έκδοση του Ινστιτούτου *Athenische Mitteilungen* ήδη από το 1928, και εκ νέου τα χρόνια που ακολούθησαν, είχαν περιγράψει και αποτυπώσει μια σειρά από γνωστές και άγνωστες θέσεις στην περιοχή της κοιλάδας του Κηφισού. Για διάφορους λόγους η δημοσίευση αυτή καθυστέρησε τόσο που κατέληξε να μην πραγματοποιηθεί. Τις δεκαετίες που ακολούθησαν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά την επαναλειτουργία του Ινστιτούτου, το δακτυλογραφημένο χειρόγραφο, οι φωτογραφίες, τα σχέδια και οι σημειώσεις των συγγραφέων είχαν πλέον ξεχαστεί και η αρχική συνοχή τους είχε διασπαστεί²³. Το 2015, με αφορμή την έναρξη συστηματικών ερευνών στην κοιλάδα του Κηφισού από το Ινστιτούτο, το χειρόγραφο και τα υπόλοιπα έγγραφα ανακτήθηκαν, επανεξετάστηκαν και δημοσιεύθηκαν, χρησιμεύοντας ως αφετηρία για τις νέες έρευνες²⁴.

Την προβληματική αυτή αναδεικνύουν ιδιαίτερα τα αρχεία δύο ερευνητών που έδρασαν στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 και στις αρχές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο πρώτος ήταν ο Siegfried Lauffer²⁵ που, αν και ξεκίνησε την καριέρα του έχοντας ειδικευθεί στην αρχαία ιστορία και την επιγραφική, κατά τη διάρκεια ταξιδιών του στην Ελλάδα το 1937 και το 1938 για μελέτη επιγραφών ανέπτυξε έντονο ενδιαφέρον για την ιστορική τοπογραφία της Κωπαΐδας. Οι μελέτες του αυτές, για τις οποίες έλαβε την ταξιδιωτική υποτροφία του Ινστιτούτου το 1939, δημοσιεύθηκαν μόλις το 1986, λίγο πριν από τον θάνατό του. Αδημοσίευτες παραμένουν ακόμα οι ανασκαφές και οι τοπογραφικές έρευνες που

πραγματοποίησε στη Χαλκίδα ως μέλος του ειδικού κλιμακίου για την έρευνα της ελληνικής αρχαιότητας («Sonderstab Griechische Altertumskunde») της υπηρεσίας Rosenberg («Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg») το 1941, λίγους μήνες μετά τη ναζιστική εισβολή²⁶. Στο προσωπικό του αρχείο, που τον Ιανουάριο του 2020 περιήλθε στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο κατόπιν δωρεάς της οικογένειάς του, περιλαμβάνεται το δίτομο δακτυλογραφημένο χειρόγραφο, ξεχωριστά σημειωματάρια με τη βιβλιογραφία και συλλογές πηγών, καθώς επίσης ημερολόγια, σημειώσεις, σχέδια και φωτογραφίες που προορίζονταν για τη δημοσίευση (εικ. 25)²⁷.

Το δεύτερο παράδειγμα αφορά στο αρχείο του αρχιτέκτονα και τοπογράφου Wulf Schaefer. Γεννημένος στο Garmisch-Partenkirchen και με σπουδές αρχιτεκτονικής, πολεοδομίας και ιστορίας της αρχιτεκτονικής στα πολυτεχνεία της Στουτγάρδης και του Danzig, ο Schaefer, με παρότρυνση του Georg Karo και με υποτροφία του ιδρύματος Fritz Behrens, ξεκίνησε το 1934 να αποτυπώνει τις μεσαιωνικές και οθωμανικές οχυρώσεις του Ναυπλίου, δραστηριότητα που συνέχισε και υπό τη διεύθυνση του Walther Wrede, με τον οποίο συνεργάστηκε στην αποτύπωση της ανασκαφής του στην Ακροναυπλία το 1936. Η έρευνά του αυτή εξελίχθηκε στο θέμα της διδακτορικής διατριβής του, την οποία μάλιστα εκπονούσε ενόσω εργαζόταν ως αρχιτέκτονας στις ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Κόρινθο και τελικώς υπέβαλε σε επικαιροποιημένη μορφή στο Πολυτεχνείο του Danzig το 1944. Το κείμενο στην εκδοχή του αυτή καλύπτει όλη την περίοδο από τη Βυζαντινή εποχή μέχρι τη Νεότερη περίοδο και δεν επικεντρώνεται μόνο στα οχυρωματικά έργα, αλλά επεκτείνεται σε ιστορικά μνημεία και δημόσια και ιδιωτικά κτήρια της κάτω πόλης (εικ. 28).

Η σημασία του έργου του Schaefer δεν έγκειται μόνο στην υψηλή ποιότητα των αποτυπώσεων και παρατηρήσεών του. Πολλά μνημεία που αποτύπωσε, όπως η δεξαμενή του ενετικού λιμανιού (εικ. 27, 30), δεν υπάρχουν πια. Σε άλλες περιπτώσεις τεκμηριώνει μια κατάσταση πριν από μετατροπές και φθορές που επισυνέβησαν και πλέον δεν είναι αναστρέψιμες. Η διατριβή του δεν δημοσιεύεται τότε λόγω του πολέμου αλλά και της τελειομανίας του Schaefer, ο οποίος επιστρέφει στην Ελλάδα το 1955. Τα επόμενα δύο χρόνια διενεργεί μια μικρής έκτασης πρόσθετη ανασκαφική έρευνα στην πύλη της Ακροναυπλίας με νέα ευρήματα. Στο προσωπικό αρχείο του βρίσκονται τόσο τα χειρόγραφα διαφόρων εκδοχών της διατριβής του, όσο και οι αποτυπώσεις, οι φωτογραφίες και τα ερανίσματά του από την πολυετή έρευνα που, με εξαίρεση κάποιες λίγες δημοσιεύσεις, δεν κατόρθωσε να εκδώσει σε τελική μορφή πριν από τον θάνατό του. Το έργο του Schaefer εκδόθηκε τελικά μόλις πρόσφατα, το 2021, και κατόπιν πολλών ετών επεξεργασίας του εκτενούς αρχαιολογικού υλικού και προετοιμασίας του χειρογράφου από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών²⁸.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα προσωπικά αρχεία προσφέρουν μια σύνθετη εικόνα για την ελληνική αρχαιολογία και την εμπειρία της στην Ελλάδα του 19ου και του 20ού αιώνα από τη σκοπιά ερευνητών και προσωπικοτήτων που συνέδεσαν τη ζωή και την επαγγελματική τους

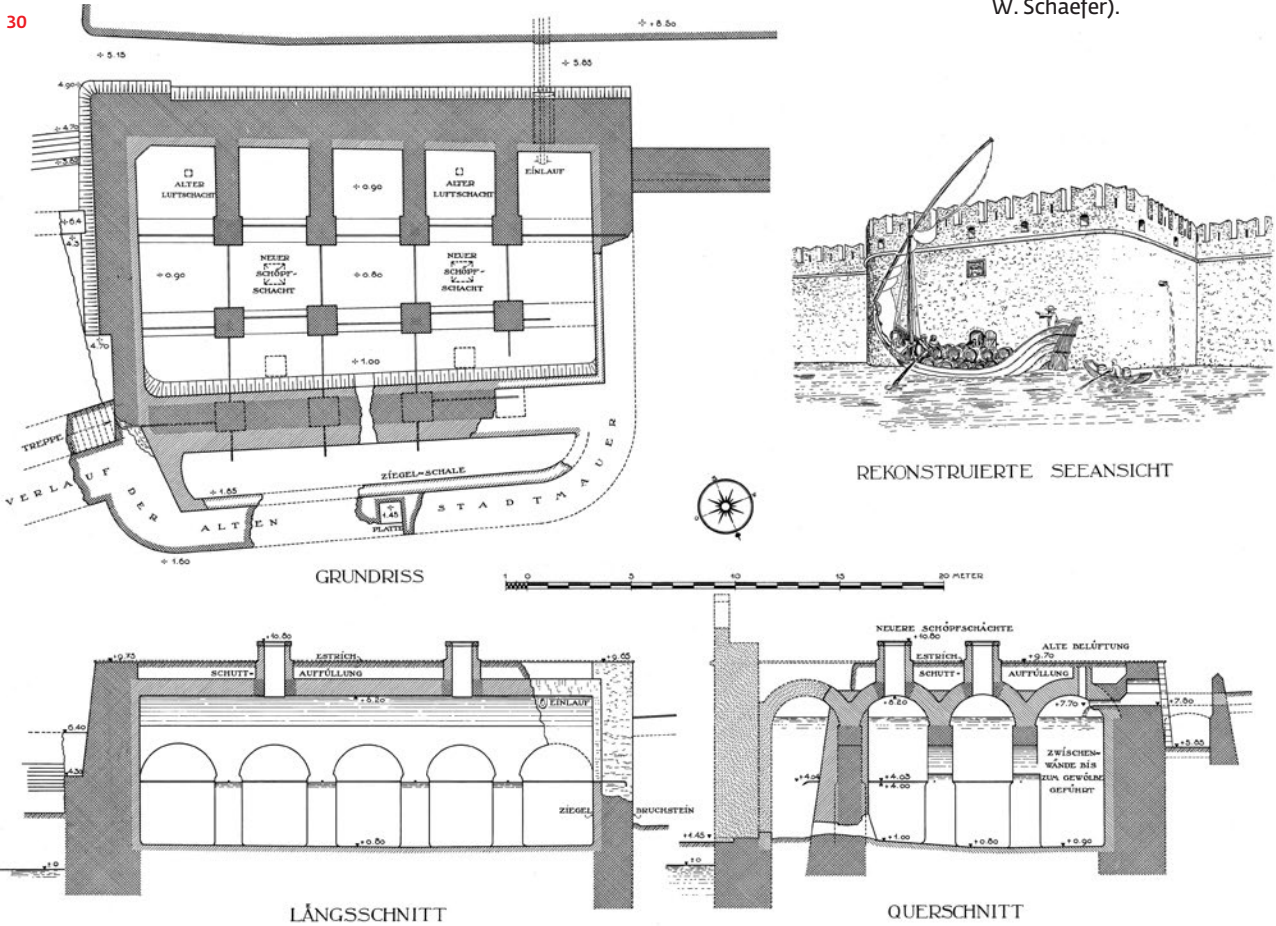
δράση με το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών. Εκτός από την αξία τους ως πηγών και τεκμηρίων για ζητήματα άμεσου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, τα έγγραφα που περιέχουν φωτίζουν πολλές πτυχές της ιστορίας της αρχαιολογικής έρευνας στην Ελλάδα, της εξέλιξης της αρχαιολογικής σκέψης και της πρόσληψης του ελληνικού παρελθόντος από τη γερμανική ακαδημαϊκή κοινότητα. Επιπλέον, ρίχνουν φως στις δραστηριότητες του Ινστιτούτου και τη δράση πολυάριθμων λογίων και ερευνητών, πολλοί από τους οποίους σφράγισαν με το έργο τους τη μελέτη της ελληνικής αρχαιότητας. Ως δημιουργήματα ανθρώπων που έδρασαν σε άλλες εποχές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες μας επιτρέπουν, τέλος, να προσεγγίσουμε και να κατανοήσουμε την εποχή και το έργο τους μέσα από όσα μας κληροδότησαν.

* Για τη συνδρομή τους με σχόλια και συμβουλές επί του περιεχομένου, καθώς επίσης στην έρευνα και την ψηφιακή επεξεργασία φωτογραφιών και άλλου σχετικού αρχαιολογικού υλικού, σφειλώ θερμές ευχαριστίες στους συναδέλφους Katharina Brandt, J.-M. Henke, Simon Hoffmann, Julia Engelhardt, Χριστίνα Ζιώγα και Ελένη Τζίμν.

29
Ο Gabriel Welter, 1890–1954
(αρχείο G. Welter).

30
Η δεξαμενή του ενετικού λιμανιού. Σχεδιαστική αποτύπωση και αναπαράσταση του W. Schaefer (αρχείο W. Schaefer).

AUFNAHME DER RUINE
IM JANUAR 1934

Σημειώσεις

- 1 Το ενδιαφέρον αυτό αποτυπώνεται σε πρόσφατες δημοσιεύσεις (π.χ. Sporn / Kankleit 2019), σε ερευνητικά προγράμματα με επίκεντρο την ιστορία του Ινστιτούτου (π.χ. Kankleit 2019), καθώς επίσης στις μέχρι τώρα εργασίες καταγραφής και ψηφιοποίησης (Fohgrub 2019).
- 2 Για τα στελέχη αυτά και την πορεία τους στο Ινστιτούτο, βλ. γενικά Jantzen 1986.
- 3 Για τον θεσμό, βλ. Sporn 2019.
- 4 Βλ. σχετικά Wirbelauer 2007.
- 5 Την έκδοση των σχεδίων από την ανασκαφή αυτή επιμελήθηκε αργότερα ο J. Bundgård, βλ. Kawerau 1974.
- 6 Βλ. σχετικά Domanig 2011.
- 7 Βλ. Döhl 1989.
- 8 Weiß 2016.
- 9 Για τον Δ. Ποστολάκα και τη βιβλιοθήκη του, βλ. Μανούσακας 1988, σ. 64.
- 10 Βλ. σχετικά Fohgrub 2019.
- 11 Για τον θεσμό των υποτροφιών, βλ. Sporn 2019.
- 12 Για τη σημασία των ερευνών του Dümmler στην Αμοργό, βλ. Galanakis 2013.
- 13 Βλ. σχετικά Stroszeck 2007.
- 14 Βλ. σχετικά Milchhöfer 1880, Dörpfeld 1883.
- 15 Βλ. Fohgrub 2017.
- 16 Για τον K. Müller, βλ. Döhl 1988.
- 17 Βλ. Dörpfeld 1908, Müller 1909.
- 18 Βλ. σχετικά Fittschen 2004.
- 19 Βλ. π.χ. τον σχετικό οδηγό του στα ελληνικά, Βέμπερ 1910.
- 20 Graml 2016.
- 21 Βλ. ιδιαίτερα Struck 1907 και 1912 (εκδοθέν μετά τον θάνατό του).
- 22 Βλ. Struck 1909 και 1910. Για μια πλήρη εργοβιογραφία, βλ. Struck 1912 και Graml 2016.
- 23 Βλ. Sporn κ.ά. 2016/2017.
- 24 Gose / Schober 2016/2017.
- 25 Για τη ζωή και τη δράση του S. Lauffer, βλ. Beister 2002.
- 26 Για τη δράση Γερμανών αρχαιολόγων κατά τη γερμανική κατοχή, βλ. Kankleit 2020.
- 27 Το αρχείο S. Lauffer ταξινομήθηκε και καταγράφηκε το καλοκαίρι του 2020 από τον Ευθύμη Κακαβογιάννη.
- 28 Schaefer 2021.

Βιβλιογραφία

- Beister 2002: Beister H., «Siegfried Lauffer. Dozent und apl. Professor in München 24.10.1949 – 5.12.1963, Professor in München 5.12.1963 – 30.9.1979», στο J. Seibert (επιμ.), *100 Jahre Alte Geschichte an der Ludwig-Maximilians-Universität München*, Berlin 2002, σ. 137–159.
- Βέμπερ 1910: Βέμπερ, Γ., *Οδηγός ερειπίων Εφέσου*, Σύμυρη 1910.
- Döhl 1988: Döhl H., «Kurt Müller», στο R. Lullies / W. Schiering (επιμ.), *Archäologenbildnisse: Porträts und Kurzbiographien von Klassischen Archäologen deutscher Sprache*, Mainz a.R. 1988, σ. 202–203.
- Döhl 1989: Döhl H., «Karl Otfried Müllers Reise nach Italien und Griechenland 1839/40», στο C.–J. Classen (επιμ.), *Die klassischen Altertumswissenschaften an der Georg-August-Universität Göttingen*, Göttingen 1989, σ. 51–77.
- Domanig 2011: Domanig A., «Karl Scherzke und die Rekonstruktion der Parthenongiebel», στο S. Weber–Unger (επιμ.), *Gipsmodell und Fotografie im Dienste der Kunstgeschichte, 1850–1900*, Wien 2011, σ. 7–23.
- Dörpfeld 1883: Dörpfeld W., «Der Tempel der Athena in Tegea», *AM* 8 (1883), σ. 274–285.
- Dörpfeld 1908: Dörpfeld W., «Alt–Pylos: Die Kuppelgräber von Kakovatos», *AM* 33 (1908), σ. 295–317.
- Fittschen 2004: Fittschen K., «Pergamon Herbst 1878. Habbo G. Lolling zum Gedächtnis», *IM* 54 (2004), σ. 71–81.
- Fohgrub 2017: Fohgrub A., «Ο πρώτος φωτογράφος – Rudolph Rohrer», *AtheNea* 2017, σ. 16–19.
- Fohgrub 2019: Fohgrub A., «Travel Notes in the Personal Papers Archive of the DAI Athens», στο K. Sporn / A. Kankleit (επιμ.), *Die Abteilung Athen des DAI und die Aktivitäten deutscher Archäologen in Griechenland 1874–1933*, Wiesbaden 2019, σ. 37–48.
- Galanakis 2013: Galanakis Y., «Early Prehistoric Research on Amorgos and the Beginnings of Cycladic Archaeology», *AJA* 117 (2013), σ. 181–205.
- Gose / Schober 2016/2017: Gose E. / F. Schober, «Ergebnisse einer topographischen Reise durch Phokis, herausgegeben von Katja Sporn, mit einem Appendix: Inschriften, herausgegeben von Klaus Hallof», *AM* 131/132 (2016/2017), σ. 323–370.
- Graml 2016: Graml C., «Adolf Hermann Struck (1877–1911). Von der Orientbahn ins Deutsche Archäologische Institut», στο R. Witte (επιμ.), *Archäologie und Archäologen im 19. Jahrhundert*, Ankershagen 2016, σ. 429–449.
- Jantzen 1986: Jantzen U., *Ein hundred Jahre Athener Institut, 1874–1974*, Mainz a.R. 1986.
- Kankleit 2019: Kankleit A., «Aufarbeitung der Geschichte des DAI Athen. Die Arbeiten der Jahre 2017 und 2018», *e-Forschungsberichte des DAI* 2019/1, σ. 41–63.
- Kankleit 2020: Kankleit A., «Απεριόριστες ερευνητικές δυνατότητες» με «δυσάρεστες εκπλήξεις». Γερμανοί αρχαιολόγοι στην Ελλάδα κατά την Κατοχή», στο Η. Κατασαρίδου / Α. Κοντογιώργη / Ι. Μότσιανος (επιμ.), *Με το βλέμμα του κατακτητή: η Αθήνα στις φωτογραφίες των Γερμανών στρατιωτών*, Αθήνα 2020, σ. 112–135.
- Kawerau 1974: Kawerau G., *The excavation of the Athenian Acropolis 1882–1890. The original drawings, edited from the papers of Georg Kawerau by J.A. Bundgaard*, Κοπεγχάγη 1974.
- Μανούσακας 1988: Μανούσακας Μ.Ι., «Η μητρική καταγωγή του Αχ. Ποστολάκα από τους Έλληνες του Λιβόρνου», στο Τ. Σκλαβενίτης (επιστ. υπεύθ.), *Ο πρώτος αιώνας του Νομισματικού Μουσείου, 1829–1922*, Αθήνα, 19 Απριλίου – 30 Ιουνίου 1988, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1988, σ. 63–75.
- Lolling 1989: Lolling H.G., *Reisenotizen aus Griechenland 1876 und 1877*, Berlin 1989.
- Milchhöfer 1880: Milchhöfer A., «Untersuchungsgrabungen in Tegea», *AM* 5 (1880), σ. 52–69.
- Müller 1909: Müller K., «Alt–Pylos. 2: Die Funde aus den Kuppelgräbern von Kakovatos», *AM* 34 (1909), σ. 269–328.
- Schaefer 2021: Schaefer W., *Baugeschichte von Nauplia. Aus dem Nachlaß herausgegeben und kommentiert von Alexander Zäh*, Berlin 2021.
- Sporn 2019: Sporn K., «Travel and Research: Journeys and Travel Grant Recipients at the DAI Athens», στο K. Sporn / A. Kankleit (επιμ.), *Die Abteilung Athen des DAI und die Aktivitäten deutscher Archäologen in Griechenland 1874–1933*, Wiesbaden 2019, σ. 49–66.
- Sporn / Kankleit 2019: Sporn K. / Kankleit A. (επιμ.), *Die Abteilung Athen des DAI und die Aktivitäten deutscher Archäologen in Griechenland 1874–1933*, Wiesbaden 2019.
- Sporn κ.ά. 2016/2017: Sporn K. / Laufer E. / Funke P., «Mit Maßband und Busssole...». Geschichte und Würdigung des Manuskripts über eine Phokisreise im Jahr 1926 von Friedrich Schober und Erich Gose», *AM* 131/132 (2016/2017), σ. 371–425.
- Stroszeck 2007: Stroszeck J., «H.G. Lollings Bericht über die Ausgrabungen des Jahres 1876 in der Kokkali–Nekropole von Tanagra», στο K. Fittschen (επιμ.), *Historische Landeskunde und Epigraphik in Griechenland: Akten des Symposiums veranstaltet aus Anlass des 100. Todestages von H.G. Lolling (1848–1894) in Athen vom 28. bis 30.9.1994*, Münster 2007, σ. 157–206.
- Struck 1907: Struck A., *Makedonische Fahrten*, Wien/Leipzig 1907.
- Struck 1909: Struck A., «Vier byzantinische Kirchen der Argolis: Plataniti, Chonika, Merbaka und Areia», *AM* 34 (1909), σ. 189–236.
- Struck 1910: Struck A., *Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt. Streifblicke zur Geschichte und zu den Denkmälern des fränkisch–byzantinischen Zeitalters in Morea*, Wien 1910.
- Struck 1912: Struck A., *Zur Landeskunde von Griechenland: Kulturgeschichtliches und Wirtschaftliches*, Frankfurt 1912.
- Weiß 2016: Weiß K., «Το κληροδότημα Αχιλλέα Ποστολάκα», *AtheNea* 2015/16, σ. 24–27.
- Wirbelauer 2007: Wirbelauer A., «Alfred Philippson und die Altertumswissenschaften», στο C.–C. Wiegand (επιμ.), *Beiträge zum Festkolloquium aus Anlass der Benennung des Hörsaals des Geographischen Instituts in Alfred-Philippson-Hörsaal*, St. Augustin 2007, σ. 75–119.